

Чверть століття після Чорнобиля: досвід соціологічного спостереження¹

Анотація

У статті розглядаються основні результати соціологічних досліджень соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи, проведених за участю українських дослідників останньої чверті століття. Ретроспективно аналізуються такі аспекти цієї катастрофи, як особливості впливу комунікаційної системи на соціально-психологічний стан потерпілих; мотивація ліквідаторів-добровольців у виконанні найнебезпечніших завдань; адаптаційні процеси в життєдіяльності потерпілого населення; оцінка управлінських рішень та соціальна політика щодо потерпілого населення, а також транснаціональні наслідки Чорнобиля в контексті міжнародної гуманітарної допомоги. Наголошується практична важливість соціологічного вивчення цієї катастрофи для проведення виваженої державної політики щодо вітчизняної атомної енергетики, яка з необхідністю має враховувати громадську думку.

Ключові слова: Чорнобильська катастрофа, екстремальні умови техногенної аварії, ліквідатори, соціально-психологічний стан постраждалих, міжнародна гуманітарна допомога, екологічна безпека, атомна енергетика

Чорнобильська тематика, незважаючи на всю її трагічність, є благодатним ґрунтом для соціологічних досліджень, оскільки входить до предметного поля низки галузевих соціологій сучасності (від соціології катастроф до

¹ Статтю підготовлено на підставі доповіді автора на тематичному семінарі “Чорнобиль сьогодні” в університеті міста Регенсбург (Баварія, Німеччина) 6 травня 2011 року.

соціології міжнародних відносин), цілковито вписується в мейнстрим сучасного соціологічного теоретизування щодо глобалізації екологічних проблем, включно з ядерною безпекою, а також має чітко виражене практичне значення для перспектив суспільної підтримки або, навпаки, спротиву розвитку атомної енергетики. Після прискіпливої уваги науковців різних галузей до Чорнобиля в перші півтора десятиліття після катастрофи, підтриманої доволі потужним фінансуванням із боку західних фондів та науковим зарубіжним туризмом, до якого ангажували, здебільше на другорядні ролі, вітчизняних науковців, а також після виведення з експлуатації реактора ЧАЕС ця проблематика поступово відійшла на периферію дослідницького поля українських соціологів.

Натомість проблема безпечної експлуатації ядерних блоків вітчизняних АЕС у понадпроектний термін по-новому актуалізує увагу вітчизняної соціології до соціальних проблем екологічної безпеки на особливо небезпечних технологічних об'єктах. Додатковим поштовхом до активізації соціологічного вивчення соціальних аспектів функціонування атомної енергетики в новітній час стала аварія на японській АЕС “Фукусіма-1” у березні 2011 року з її очевидною рукотворністю, з накладанням одних людських помилок на інші під час ліквідації руйнівних наслідків цунамі тощо.

При цьому Чорнобильську катастрофу правомірно розглядати як катастрофу, породжену ідеологією та політикою соціалістичної модернізації, її суто технократичною моделлю. Тому глибокий соціологічний аналіз краху цієї моделі модернізації дає змогу визначити настанови іншої модернізації — екологічно орієнтованої, з урахуванням інтересів як людини, так і природного довкілля. У цій статті соціологічне спостереження я розумітиму в широкому значенні — як усебічне соціологічне дослідження, а не лише як один з якісних методів емпіричної соціології.

Комунікаційна система та соціально-психологічні наслідки катастрофи

Взаємини населення, яке постраждало від техногенної катастрофи, з каналами мас-медіа за екстремальних умов, як показав досвід Чорнобиля, зазнали “ефекту бумеранга”, коли отримані кінцеві результати виявилися протилежними очікуванім. Практичні наслідки конкретного інформаційного повідомлення не тільки значно зменшили довіру, але й породили подальше упередження щодо джерел інформації. Аналіз висвітлення чорнобильської тематики комунікаційною системою вможливив виокремлення чинників, які сприяли виникненню “ефекту бумеранга” [Стегній, 1993; 1995а; Стегній, 1995в].

При розробленні інформаційної політики за екстремальних умов особливе значення має соціально-психологічний чинник, пов'язаний з аномальним станом масової свідомості людей, що перебувають в екстремальних для них умовах. Як наслідок виникають негативні установки стосовно пропонованого змісту повідомлення та його джерела. Техногенні катастрофи на об'єктах атомної енергетики мають особливі психологічні наслідки, оскільки йдеться не тільки про можливу високу колективну дозу іонізуючих ви-

промінювань, а й про негативну дію сталого радіофобного стресу. У випадку Чорнобиля офіційна медицина, маючи на меті применшення шкоди, завданої генофондові та здоров'ю опроміненого населення, пояснювала симптоми чорнобильського синдрому не дією радіації, а радше радіофобією, яку розглядали як нешкідливий для здоров'я чинник. Проте проведені дослідження показали, що будь-який стрес, включно з радіофобією, є сильним мутагенним чинником і сам по собі здатен заподіювати істотну шкоду і генофонду, і здоров'ю людей [Панина, 1989].

До найскладніших аспектів проблеми соціально-психологічних наслідків аварій на атомних електростанціях належить ставлення населення до радіаційного ризику. Суб'єктивне сприймання радіаційної ситуації залежить від міри поінформованості населення та рівня його радіаційно-гігієнічних знань. Як засвідчили дослідження Інституту соціології НАНУ, до аварії на Чорнобильській АЕС у переважній більшості респондентів були відсутні об'єктивні уявлення (знання) про реальну небезпеку радіації для здоров'я. За посталих після аварії умов ЗМІ були важливим джерелом таких знань, уявлень, поглядів та емоційних реакцій й ініціювали формування індивідуальних та колективних думок [Костенко, 1997].

Логіка формування чорнобильської свідомості пов'язана з цілим спектром негативних тенденцій у діяльності ЗМІ, під впливом яких утворився доволі стійкий психологічний стереотип неможливості подолання наслідків катастрофи. Комунікаційна система створила ірреальний образ Чорнобиля, надовго загальмувавши рятувальні заходи. Оцінка офіційної інформації населенням засвідчила кризу довіри до цих відомостей.

Неефективність офіційних джерел інформування (несвоєчасність інформації, її неповнота, ухильний характер тлумачення) в період техногенної катастрофи й особливо у післяаварійний період стала одним із чинників зростання недовіри населення, що постраждало, до вітчизняних фахівців (радіологів, медиків) і надання переваги іноземним. Насправді "свої" спеціалісти за рівнем професійної підготовки й фахового вишколу здебільшого не поступалися іноземним, проте цей принциповий момент за тих обставин виявився другорядним [Churilov, Golovacha, Panina, Meier-Dallach, 1994].

Недостатня поінформованість про реальну радіаційну обстановку поряд із високим рівнем сприйняття радіаційного ризику та низьким рівнем радіаційно-гігієнічних вимог зробили неминучим поширення стану сильного й довготривалого стресу, що призвело до численних негативних наслідків для здоров'я населення, зменшивши ефективність усього комплексу організаційних, радіаційно-гігієнічних медичних заходів, яких вживали на цих територіях, а згодом вплинуло й на реалізацію ухвалених соціальних програм.

Зволікання із запровадженням ефективної державної політики стосовно ліквідації наслідків техногенної аварії й недовіра масової аудиторії до комунікаційної системи стали найбільш негативними соціальними наслідками страхітливого образу неподоланості Чорнобильської катастрофи.

Масштабна аварія на японській АЕС "Фукусіма-1" знову, за чверть століття після Чорнобильської катастрофи за фактом продемонструвала кризу ядерної безпеки. Наявна система безпеки і далі ґрунтується на при-

нципі “напівдобровільного” інформування, чим і скористався свого часу оператор цієї станції “Токіо Електрик Компані” (який, до речі, водночас виявився одним із найбільших власників національних телевізійних каналів)¹.

Ліквідатори та постраждале населення

Соціологічне дослідження в зоні ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській станції розпочалося в жовтні 1986 року, коли київські соціологи О.Вишняк, Є.Головаха та М.Чурилов під час попередніх бесід визначили коло актуальних соціальних проблем, пов’язаних з регуляцією та оптимізацією діяльності ліквідаторів, висунули гіпотези і підготували інструментарій для подальших структурованих інтерв’ю. А вже у грудні того року було проведено перші інтерв’ю з ліквідаторами. Специфіка робіт із дезактивації диктувала необхідність досить регулярної зміни особового складу. Тому, з огляду на високу мобільність контингенту працівників зони, соціологи здійснили впродовж грудня 1986 — червня 1987 років порівняльне дослідження трьох різних масивів опитаних за єдиною методикою [Человек, 1990].

Результати цього дослідження засвідчили, що подоланню страху перед радіаційною небезпекою сприяло насамперед відчуття особистої відповідальності людей, більшість з яких цілковито усвідомили надзвичайну значущість своєї справи. Парадоксально, але мірою поліпшення радіаційної ситуації в зоні аварії психологічний стан людей погіршувався. Соціологи встановили причину, яка полягала у різкому скороченні суспільного інтересу до праці ліквідаторів після усунення безпосередньої небезпеки, хоча попервах їхня робота мала велике загальнолюдське значення. Перше дослідження ліквідаторів дозволило розробити методiku вивчення громадської думки людей, що працюють в екстремальних умовах; методика ця може бути використана у схожих умовах масштабної техногенної аварії.

У зоні рекультивацийних робіт ліквідатори перебували під впливом низки стрес-факторів, які стали об’єктом прискіпливої уваги соціологів. У перебігу опитувань було встановлено найсуттєвіші чинники, що визначали цю ситуацію як екстремальну, а саме: ситуація загрози; специфічність виконуваної роботи; дефіцит часу; відносна ізоляваність; підвищена особис-

¹ Мешканець Токіо професор Р.Терада у своєму щоденнику, надісланому членам Дослідницького комітету 24 Міжнародної соціологічної асоціації 23 березня 2011 року, так описав враження першого тижня після пожежі на атомній станції “Фукусіма-1”: “*Типова риторика [оператора станції] заради дотримання спокою серед населення, яке найближче проживало до місця аварії, ігнорувала відмінність між радіоактивними субстанціями і радіоактивним опроміненням. Вони лише говорили про наявний фон радіоактивного опромінення, але рідко згадували синтетично утворені радіоактивні субстанції, такі як радіоактивний йод-131, цезій-137 і стронцій-90, що засвоюються організмом людини і є канцерогенними. Один із уроків Чорнобильської катастрофи полягав у тому, що синтетичний радіоактивний йод накопичується в щитовидній залозі і має дуже короткий період напіврозпаду. Немовлята і малі діти є найбільш уразливими до його дії, що і призвело до смерті їх від раку щитовидної залози в Україні” (Ryoichi Terada. A Week after the disaster).*

тісна відповідальність за наслідки та якість виконаної ліквідаторами роботи [Макеєв, 1996].

Показники психологічного стану ліквідаторів були пов'язані з мотиваційними аспектами, що дало дослідникам підстави для умовного розподілу ліквідаторів-волонтерів, що виконували найнебезпечніші завдання, за двома типами. Перший становили ті, в кого усі показники (життєва задоволеність, тривожність, самопочуття, активність і настрої) були досить стабільними й високими. Головними мотивами їхньої добровільної участі стали високе почуття обов'язку, відповідальність та усвідомлення суспільної важливості роботи. Натомість другий тип утворили носії несприятливих психологічних показників, люди, так чи інакше орієнтовані на самоствердження. В підґрунті їхньої добровільної участі було прагнення довести (собі або іншим) здатність на героїчний вчинок і, тим самим, підвищити рівень самоповаги. Їх характеризував високий рівень тривожності у поєднанні з низькою активністю [Паніна, 1996].

У соціологічному дослідженні постраждалого від аварії населення можна виокремити вивчення адаптаційних процесів у життєдіяльності потерпілих, аналіз репродуктивної поведінки населення радіоактивно забруднених територій, визначення особливостей функціонування та розвитку соціального партнерства в межах територіальних спільнот за умов радіоактивного забруднення територій, оцінку взаємин громадян і владних структур на цих територіях, а також методичне підґрунтя дослідження життєдіяльності поселенських спільнот, потерпілих від Чорнобильської катастрофи.

Психологічний стан нашого постраждалого населення нерідко порівнюють зі станом японських хібакусі¹, які в перший час після бомбардування багато в чому могли сподіватися лише на себе.

Порівняльний аналіз життєвих планів людей, опитаних у 1994 та 1996 роках, зафіксував відсутність істотних позитивних змін, у їхніх позиціях була відсутня готовність до певної поведінки у найближчій перспективі [Соболева, Тихонович, Злобіна, Мартинюк, 1997]. Соціологи встановили, що чинник впливу наслідків катастрофи на спосіб життя мав самостійне оцінно-утворювальне значення й істотною мірою визначав переживання, що домінували поміж людей, надаючи їм загального негативного відтінку. Була зафіксована наявність значних відмінностей у психологічному стані жителів забруднених територій порівняно з жителями чистих зон, зокрема п'ята частина постраждалого від аварії населення мала розвинений синдром "жертви аварії".

Моніторингові дослідження соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи, що їх Центр соціальних експертиз спільно з Інститутом соціології НАНУ проводив у 1994–1999 роках, виявили парадокси соціально-психологічного стану постраждалих: незадоволення владою та цілковита особиста пасивність, орієнтація на довічну державну ренту (до-

¹ Так називали в Японії людей, які вижили після атомних бомбардувань міст Хіросіми та Нагасакі 1945 року. Зауважу, що максимально наближений до української переклад цього слова означає "нікому не потрібні люди".

помогу) для себе та своїх дітей. Майже всі потерпілі констатували згубний вплив Чорнобиля на стан здоров'я, проте не дотримувалися санітарно-гігієнічних норм і правил поведінки в забруднених районах. Постраждали виявляли схильність до гіперболізації свого становища, в усьому відшукували згубність “чорнобильського чинника”. Переселені перебували під впливом непродуманої акції виселення, яка більше скидалася, на їхній погляд, на депортацію серед них, спостерігалися складні проблеми адаптації до нових умов, а половина з них бажали повернутися назад. Зрештою, потерпілі потребували спеціальної системи інформування про модель поведінки та життєдіяльності на забруднених територіях [Саєнко, 2006].

Ураховуючи значний інтерес дослідників до медико-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи, варто окремо згадати широкомасштабний і комплексний проект із вивчення психічного здоров'я дітей та їхніх матерів, евакуйованих із 30-кілометрової зони (дослідження проведене спільно українськими психологами, соціологами та їхніми американськими колегами з державного університету штату Нью-Йорк у Стоун Брук) [Litcher, Bromet, Carlson, Squires, Goldgaber, Panina, Golovakha, Gluzman, 2000; Bromet, Goldgaber, Carlson, Panina, Golovakha, Gluzman, Gilbert, Gluzman, Lyubsky, Schwartz, 2000]. В перебігу дослідження порівнювалися діти віком 10–12 років із евакуйованих сімей і з тих, що не зазнали евакуації. У дітей з евакуйованих сімей більшою мірою спостерігався дисбаланс емоційних та раціональних складників психічного стану, а вторинний посттравматичний стрес у них можна було зняти раціональною інформацією, отриманою в школі. Евакуйовані діти виявляли занижену самооцінку своїх здібностей у навчанні, яка згодом здатна перерости в уявлення про меншу соціальну компетентність. Тому основним завданням роботи з ними у школі мало стати формування більш адекватного уявлення про себе, оскільки за об'єктивними оцінками успішності у них не було виявлено відмінностей від решти учнів.

У поле зору соціологів потрапили також життя та праця людей в уражених зонах, стратегія господарської поведінки жителів чистої та ураженої зон, соціальні проблеми сільськогосподарського виробництва на забруднених територіях, ринок праці та особливості зайнятості в зонах радіоактивного забруднення, роль місцевих громад у розвитку виробничих та організаційних сфер уражених територій.

Окремою соціальною спільнотою серед постраждалого населення виявилися так звані самосели. Феномен утворення осередків самоселів став яскравим проявом соціосамоорганізаційних процесів у ситуації суспільної кризи, коли спостерігається значне послаблення організаційної складової. Саме виникнення та стійкість цих осередків — переконлива демонстрація сили соціальної самоорганізації та соціальної атрактивності як такої. Атрактивна структура стає саме структурою, а не агрегативним утворенням елементів, за рахунок високого рівня спонтанної кооперації, яка виникає внаслідок часткової відмови від власної свободи. Саме це дає ефект структурованості, колективності. На прикладі самоселів це спостерігається у досить явному варіанті [Бевзенко, 2000].

Одним із важливих напрямів соціологічного дослідження наслідків Чорнобильської катастрофи, яке має надзвичайно важливе практичне значення, є соціальна політика щодо потерпілого населення. Під час численних соціологічних досліджень було здійснено оцінювання управлінських рішень щодо ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, ефективності соціального захисту постраждалого населення, й виявилися певні соціальні пріоритети національної політики щодо подолання наслідків Чорнобильської катастрофи.

Міжнародний соціологічний проект “Чорнобильські покоління після 20 років: порівняльне дослідження в Білорусі, Україні, Росії”¹ продемонстрував, яке значення техногенна катастрофа має для постраждалих людей, які перебувають у регіональних спільнотах різних країн. Дослідники дійшли висновку, що недостатньо пропонувати індивідуальну допомогу, необхідні регіональні стратегії надання допомоги для всіх потерпілих з урахуванням їхніх життєвих перспектив. Один із висновків проекту, який містить важливий урок для міжнародного співтовариства, полягає в тому, що ефективну допомогу у випадку катастрофи чорнобильського типу належить здійснювати в поєднанні з довготерміновими заходами, що охоплюють різні покоління та їхні життєві цикли.

Соціологічні дослідження виявили, що за умов економічної кризи, яка мала місце в Україні досить тривалий час і поєднувалась зі скороченням виробництва, значним дефіцитом державного й місцевого бюджетів, необхідно було залишати лише ті види соціальної допомоги, які безпосередньо пов'язані зі збереженням здоров'я потерпілого населення [Чепурко, 2007].

Результати соціологічного моніторингу соціально-психологічних наслідків Чорнобильської катастрофи засвідчили нагальну необхідність зміни спрямування соціальної політики щодо природних і техногенних небезпечних ситуацій у бік мінімізації соціальних ризиків, а у віддалені періоди після катастроф — переорієнтування політики на максимізацію життєвих шансів для потерпілих. Йдеться не лише про доопрацювання та застосування на практиці наявних способів зниження радіологічного ризику, а й про пошук і поширення певних засобів соціального, а не грошового компенсування радіологічного ризику. Проведені дослідження обґрунтували доцільність реформування поширеної практики “грошових компенсацій збитків” у “стратегію збільшення шансів на розвиток” [Ходорівська, 2004]. Моніторингові дослідження, проведені у 1997–2007 роках Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ, можуть слугувати емпіричною базою для обґрунтування нової концепції соціального захисту потерпілих.

¹ 2005 року було опитано 1620 респондентів віком 35–37 років, які проживали на забруднених територіях Брянської, Чернігівської та Гомельської областей, і додатково 600 підлітків. Групу дослідників очолив швейцарський соціолог Х.П.Маєр-Далах. Ознайомлення з результатами Проекту на сайті Cultur Prospective Institut, Цюрих. Режим доступу: <http://www.culturprospectiv.ch/_media/documents:chernkurz.pdf>. Дата доступу: 26.02.2011>.

Транснаціональні наслідки Чорнобильської катастрофи

Міжнародна гуманітарна допомога — це своєрідне втручання у сферу першочергових потреб, життєвих інтересів, значною мірою деформованих екстремальними умовами, низьким рівнем життя в конкретно визначених зонах або у певних соціальних груп.

Із зовнішньою допомогою пов'язана важлива залежність: чим більша різниця між країною-донором і потерпілою країною (реципієнтом) щодо соціальної організації, культури, рівня технологічного розвитку, тим більша ймовірність соціальних змін у країні-реципієнті, спричинених структурною диспропорцією. Поза тим, тут багато важить те, як співвідносяться принципи розподілу гуманітарної допомоги та загалом узвичаєні в цій країні принципи перерозподілу обмежених ресурсів.

Чорнобильська катастрофа засвідчила наявність двох різних поглядів на міжнародну гуманітарну допомогу. Один — з боку країни-донора, інший — з боку країни-реципієнта. Ці дві моделі ставлення у нашому випадку виглядали так. Перша модель: “гуманітарна допомога — привілейована позиція донора — узаконення привілеїв”. Тобто допомога слугує зміцненню статусу країни, яка її надає. Обсяг допомоги така країна регламентує згідно зі своїми інтересами, потребами та намірами, до яких не належить виправлення структурної диспропорції. Привілей у цьому випадку передусім означає відкриття ринків збуту. Проникнення східних країн до західного ринку власне і блокувалося наданням їм гуманітарної допомоги. Друга модель: “структурне відставання реципієнта — привілейованість донора — меншовартість реципієнта — гуманітарна допомога”. Це означає, що в інтересах країн-реципієнтів домінує структурне зрівняння з розвиненими країнами. Від загального обсягу допомоги відраховується гуманітарна допомога, решта призначається на структурне збалансування, яке має вирішальне значення для всієї країни.

Привілейованість чи меншовартість виявляються безпосередньо в різних формах міжнародного обміну, відносин між країнами. Привілейована або ж меншовартісна позиція окремої країни не є чимось абстрактним, а має цілком конкретний вияв у її міжнародних контактах. Гуманітарну допомогу програмують у контексті інших міжнародних відносин, що має особливе значення для об'єкта цієї допомоги.

У випадку з Чорнобильською катастрофою мали чинність усі згадані зумовленості. Їхня взаємодія закономірно призвела до суттєвих змін міжнародних відносин у контексті гуманітарної допомоги після техногенної катастрофи.

Міжнародна допомога Білорусії, Україні та Росії на ліквідацію наслідків аварії на ЧАЕС реалізувалась певною мірою за згаданими вище схемами співробітництва. Участь Заходу тут була продиктована, зокрема, прагматичними мотивами. До них належали бажання отримати емпіричний матеріал і на підставі його вивчення підвищити радіаційну безпеку своїх АЕС,

розробити ефективну соціальну політику на випадок таких аварій¹. Окремим західним фахівцям Чорнобиль дав змогу задовольнити свої суто професійні інтереси (зокрема науковцям — у формі так званого наукового туризму). Для постраждалих від аварії країн інтерес до цієї допомоги був пов'язаний насамперед із можливістю налагодження інфраструктури соціального захисту громадян, потерпілих від аварії.

Постійне зростання потоку міжнародної гуманітарної допомоги в перші роки після аварії, з одного боку, і потреба України у допомозі належної якості — з іншого, визначили інтерес до вивчення громадської думки з цього питання. Впродовж 1992 року було проведено кілька опитувань, наймасштабніше — навесні, організоване Інститутом соціології НАНУ спільно з Фондом “Общественное мнение” (Москва) в Україні та Росії.

Отримані дані засвідчили недовіру населення до того, що ця допомога може зрушити у кращій бік їхнє життя. Це була реакція на невідповідність між реальним фактом допомоги і пропагандистською кампанією, що виставляла її не в належному світлі. Серед респондентів існували також побоювання, що допомога надходить не до тих, кому призначена [Стегній, 1996a].

Результати соціологічного дослідження (опитано 729 осіб з числа дорослого населення Поліського району) в рамках проекту “Дозиметр” (акція Швейцарського корпусу допомоги при катастрофах виявили позитивне ставлення переважної більшості респондентів до міжнародної медичної допомоги [Meier-Dallach, Golovacha, Panina, Churilov, Stegnij, 1994]. Опитування виявило позитивний вплив частоти особистих контактів зі швейцарськими медиками на ставлення до міжнародної гуманітарної допомоги. Відповіді респондентів дали змогу скоригувати пріоритети медичної допомоги з боку Швейцарії, а саме: визначення рівня радіаційного опромінювання, діагностика захворювань, надання кваліфікованих консультацій і забезпечення імпортованими медикаментами. Критичні зауваження переважно стосувалися недостатнього інформування населення про результати медичного обстеження.

Опитування найкомпетентніших в Україні експертів із чорнобильської проблематики, які мали великий досвід дослідницької та організаційної роботи й міжнародних контактів², зафіксувало однотайність їхньої думки щодо впливу Чорнобильської аварії на міжнародне співтовариство у кількох напрямках. Експерти зазначили зрушення від початкового популістського інтересу до цієї проблеми до серйозного наукового і державного інтересу. Така зміна пояснювалася не стільки суто гуманітарним аспектом діяльності світової спільноти, скільки побоюваннями розвинених країн

¹ Яскравим прикладом є брошура: *Meier-Dallach H. P., Nef R. Grosskatastrophe im Kleinstaat. Zur Frühererkennung sozialer, politischer und kultureller Auswirkungen eines AKW-Unfalls in der Schweiz.* — Zürich: Cultur Prospectiv Institut, 1990.

² Було здійснено поглиблене інтерв'ю 20 експертів (7 керівників державних структур, що мали справу з проблемами Чорнобиля, 7 керівників і провідних активістів відповідних громадських організацій, 6 провідних учених та медиків, котрі працювали у цій сфері). Опитування експертів проводилось з червня по листопад 1993 року.

Заходу стати об'єктом нової аварії на АЕС, розташованих на території колишніх соціалістичних країн Європи. Позитивно оцінюючи міжнародну гуманітарну допомогу в плані моральної підтримки постраждалого населення, чимало експертів убачили “побічний ефект” цієї допомоги у формуванні комплексу державної меншовартості. Цей комплекс дався взнаки у феномені “засвоєної соціальної безпорадності”, притаманному посткомуністичним суспільствам [Головаха, 1996; Golovakha, 2000].

Чорнобиль став екологічною катастрофою міжнародного масштабу, тож і комплекс породжених нею екологічних, політичних та ідеологічних наслідків набуває такого масштабу. Головним соціально-психологічним наслідком Чорнобиля для світової спільноти стало формування нового різновиду екологічного мислення, базованого на розумінні проблем, породжених технократичним підходом до індустріального розвитку. Виникли дві своєрідні психологічні зони (за характером реакції населення зарубіжних країн на Чорнобиль): зона остороги, куди ввійшли західноєвропейські держави, де було зареєстровано значне підвищення радіації після вибуху на ЧАЕС, і зона епізодичної занепокоєності, до якої належала решта зарубіжних країн [The Catastrophe, 1996].

Транснаціональні наслідки Чорнобиля порушили глобальну проблему взаємодії людства і природи, суть якої виражає формула: “потреби індустрії — екологічна загроза — соціальна напруга в суспільстві”. Різноманіття та масштабність означених наслідків, їхній потужний міжнародний резонанс у підсумку спричинили становлення якісно нового підходу до міжнародної гуманітарної допомоги [Стегній, 1995б].

На встановлення нового типу міжнародної допомоги вказала концепція Спільного плану дій, розроблена Координатором ООН та урядовими структурами потерпілих республік (липень 1991 року). Спільний план містив пропозиції до 131 проекту, якими передбачалось фінансування в розмірі 646,48 млн дол. США. План передбачав значні зустрічні внески і капіталовкладення з боку певних урядів для кожного проекту. Допомога по лінії ООН включала чотири різновиди: передання спеціальних знань з боку представників міжурядових органів, консультантів, зокрема досвід та механізми реалізації діяльності на міжнародному рівні; матеріальна допомога у формі надання устаткування та предметів постачання; підготовка кадрів, національних інструкторів; інформаційна діяльність, сприяння розвитку розуміння суті радіації та підвищенню довіри громадськості до заходів захисту.

Як показав подальший перебіг подій, розвинені країни Заходу фактично перестали підтримувати Спільний план дій, коли їхні інтереси в реалізації проектів були вичерпані, особливо після остаточного закриття ЧАЕС.

Аварія на японській АЕС “Фукусіма-1” змусила міжнародних донорів повернутися до проблеми збирання коштів для побудови “Укриття-2”. 18 квітня 2011 року Україна і Європейський Союз підписали угоду про фінансування Щорічної програми дій з ядерної безпеки — 2010 (частина II), а наступного дня у Києві пройшла Конференція зі збирання коштів на Чорнобильські проекти, так звана “конференція донорів”. Кошти донорів акуму-

люються на рахунку Чорнобильського фонду “Укриття” Європейського банку реконструкції та розвитку, який виконує функцію розпорядника Фонду.

Катастрофічні наслідки аварії на “Фукусіма-1” призвели до нового міжнародного резонансу навколо безпеки атомної енергетики. Так, ООН заговорила про нові стандарти як будівництва таких об’єктів, так і прозорості їх функціонування; Франція запропонувала створення корпусу міжнародних сил швидкого реагування на аварії в ядерній енергетиці; Росія закликала розширити повноваження МАГАТЕ, а в країнах ЄС та СНД, включно з Україною, почали терміново проводити стрес-тести для перевірки безпеки АЕС і готовності персоналу діяти у форс-мажорних умовах [Маскалевич, 2011].

Чорнобильська катастрофа як дзеркало сприйняття “мирного атома”

Емпіричною базою для аналізу ставлення населення до самої Чорнобильської катастрофи та атомної енергетики в Україні є насамперед три соціологічні моніторинги¹, а також дотичні до цієї тематики окремі масові опитування.

Розвиток атомної енергетики в Україні до Чорнобильської катастрофи не був об’єктом істотного інтересу для широких кіл населення, які, будучи споживачами електроенергії, виробленої атомними реакторами, втім, мало цікавилися станом справ на вітчизняних АЕС. Ситуація суттєво змінилася після квітня 1986 року, особливо під впливом пролонгованих та масштабних наслідків Чорнобильської катастрофи. Чорнобиль “розбудив” загострену увагу громадськості до проблеми безпеки атомної енергетики. Тому цілком логічним виглядає звернення до Чорнобильської катастрофи як своєрідного дзеркала сприйняття загального іміджу української атомної енергетики.

¹ Це моніторинги Центру СОЦІС – “СОЦІС-Омнібус” – та Інституту соціології НАНУ – “Українське суспільство” і “Громадська думка в Україні”. Моніторинг Центру СОЦІС проводили в період 1995–2001 років за репрезентативною вибіркою для дорослого населення України за такими ознаками, як стать, вік, рівень освіти, тип поселення та регіон проживання. Опитування проводили за місцем постійного проживання респондента методом стандартизованого інтерв’ю. В кожному опитуванні кількість респондентів була незмінною і становила 1200 осіб. Моніторинг “Українське суспільство” проводиться Інститутом соціології НАН України спільно з Центром “СОЦІС”. У період 1992–2004 років моніторинг проводили щорічно, а починаючи з 2006-го – раз на два роки. Загальна кількість респондентів становить 1800 осіб, які за своєю соціально-демографічною характеристикою (стать, вік, рівень освіти), типом поселення та місцем проживання репрезентують доросле населення країни віком від 18 років. Опитування проводиться за місцем постійного проживання респондента методом роздаткового анкетування. Моніторинг “Громадська думка в Україні” проводиться з 2005 року раз на два роки. Вибірка та метод збирання первинної соціологічної інформації ідентичні моніторингу “Українське суспільство”.

Одним із перших опитувань громадської думки щодо перспектив розвитку вітчизняної атомної енергетики після Чорнобильської аварії було проведене в жовтні 1990 року дослідницькою групою Центрально-Українського відділення Всесоюзного центру вивчення громадської думки у двох областях — Хмельницькій та Рівненській, де розташовані атомні станції¹. Серед учасників опитування переважало негативне ставлення до атомної енергетики, яке визначалося домінуванням противників будівництва і введення в дію нових енергоблоків і відносно більшістю противників експлуатації чинних АЕС. Результати опитування засвідчили, що на той час негативне ставлення до будівництва АЕС у тих областях, де жили респонденти, здебільше було пов'язане з орієнтацією на відмову від будівництва АЕС у будь-якому районі країни [Головаха, Панина, Чурилов, 1991].

Людській пам'яті притаманно забувати або принаймні звикатися з гіркотою втрати. В цьому сенсі час — і справді лікар. Напередодні десятої річниці Чорнобильської трагедії моніторинг “СОЦІС-Омнібус” зафіксував факт, що навіть тоді далеко не всі з нас пам'ятали, точніше, тримали в оперативній пам'яті цю катастрофу. Відповідаючи на запитання “Яка важлива для України подія відбулась у квітні 1986 року?”, про Чорнобиль згадали лише 59% опитаних. Цей результат свідчить, що у другій половині 1990-х років подія катастрофи почала витіснятися з активної зони людської пам'яті, не в останню чергу проблемами “першого рівня”, під якими в соціології традиційно розуміють пов'язані з базовими потребами людини: фінансове становище, особиста безпека, стан здоров'я і, відповідно, медичне обслуговування. Якщо пригадати, то в цей час ми переживали справді складні часи в соціально-економічній царині [Стегній, 1996в].

Водночас слід визнати, що сама катастрофа надзвичайно актуалізувала можливість дотримання безпеки в експлуатації атомних електростанцій. Аналіз результатів моніторингу “СОЦІС-Омнібус” зафіксував той факт, що на десяту річницю Чорнобильської трагедії в масовій свідомості населення України атомні електростанції доволі чітко асоціювалися з об'єктами підвищеного техногенного ризику. Так, у відповіді на відкрите запитання, задане під час опитування 1996 року: “Який з промислових об'єктів, створених людиною, Ви вважаєте найбільш небезпечним для життя?”, респонденти насамперед назвали АЕС (38%). Для порівняння: хімічні заводи згадували 18% опитаних, а металургійні та нафтопереробні підприємства — відповідно по 1%.

Серед найнебезпечніших екологічних проблем для майбутніх поколінь учасники міжнародного опитування “Millennium Survey”² (1999) з числа

¹ Обсяг вибірки становив 1500 осіб (750–770 — по кожній області). У вибірці достатньо повно були представлені як окремі соціальні групи, так і населення в різних типах населених пунктів — від обласних центрів до сіл.

² Опитування проводилось у більш як 50 країнах світу організаціями-членами Gallup International Association. В Україні опитування здійснив Центр СОЦІС. Було опитано 1200 респондентів за вибіркою та методом збирання соціологічної інформації, ідентичними моніторингу “СОЦІС-Омнібус”.

українців на перше місце поставили аварії на ядерних станціях, тобто ядерну безпеку, яка виявилася значно актуальнішою, ніж такі проблеми, як забруднення питної води та промислове забруднення [Стегній, 1999].

У другій половині 1990-х років чорнобильська проблематика набула нової артикуляції в загальнонаціональному дискурсі та медійному просторі¹ і продовжує перебувати в полі зору громадської думки [Стегній, 2001]. Так, більш як половина опитаних в рамках моніторингу “СОЦІС-Омнібус” у 1995 і 2000 роках вказали на значний інтерес до цієї проблеми і лише кожен десятий не цікавився наслідками Чорнобильської катастрофи.

Заслуговує на увагу той факт, що високий рівень зацікавленості щодо Чорнобильської проблематики виявляли не тільки мешканці найбільш постраждалих районів, а й загалом населення України. На той час це давало підстави говорити про те, що Чорнобиль асоціювався у масовій свідомості не лише з безпосередніми наслідками катастрофи, а й із проблемою безпеки чинного до грудня 2000 року атомного реактора енергоблока №3 цієї станції. Цей висновок підтверджують дані таблиці 1 (сума відсотків перевищує сто, оскільки респонденти мали змогу назвати два варіанти відповідей). Зауважу також, що в останньому опитуванні слова “діючі реактори” було замінено на “зупинені реактори”.

Таблиця 1

**Наслідки Чорнобиля, які найбільше непокоять населення України
(% до всіх опитаних)**

Які питання, пов'язані з Чорнобильською катастрофою, непокоять Вас найбільше?	1995	1997	1998	1999	2000	2001
Вплив наслідків аварії на навколишнє природне середовище	44,0	42,8	51,5	32,7	36,6	45,3
Вплив наслідків аварії на здоров'я людини	69,2	70,7	75,6	58,8	62,8	71,7
Стан “саркофага” над зруйнованим реактором	15,1	24,2	24,4	20,6	22,6	20,5
Безпека наявних реакторів атомної станції	21,9	24,1	23,6	31,8	34,4	18,3

Динаміка отриманих результатів свідчила про існування істотної занепокоєності щодо безпеки спочатку чинних, а зараз зупинених реакторів ЧАЕС. Якщо уважно розглянути об'єкти стурбованості населення, пов'язані з Чорнобилем, то більшість із них, за винятком стану “саркофага”, сто-

¹ Проведений автором контент-аналіз українських друкованих видань виявив особливість артикуляції словосполучення “Чорнобильська катастрофа”, а саме: домінантним чинником була не екологічна актуальність (хоча це й мало місце), а насамперед макрополітичний контекст проблематики, зведений до жорсткої політичної лінії провідних індустріальних країн Заходу, спрямованої на якнайшвидше закриття ЧАЕС. Детальніше див.: *Стегній А.* Артикуляція екологічної проблематики: опыт контент-анализа // *Личность, культура, общество.* — М.— 2000. — Т. 2. — Вып. 1. — С.181–194.

сувалися проблем функціонування всієї української атомної енергетики. Іншими словами, пересічних громадян хвилювала згадана вище проблема безпеки АЕС у широкому сенсі: як суто технологічна (власне процес виробництва електроенергії), так і стосовно загроз для живої природи, включно з життям людини.

Зафіксований у таблиці 1 високий рівень схвильованості респондентів впливом катастрофи на природне довкілля і стан здоров'я людини поєднувався в той самий час із поступовим зменшенням оцінок міри негативного впливу Чорнобиля на здоров'я та екологічні умови проживання у населених пунктах, де безпосередньо проживають опитані. Таке, на перший погляд суперечливе, зміщення акцентів у ставленні населення до наслідків Чорнобильської катастрофи можна пояснити зміною інструментів вимірювання: у першому випадку з'ясовували об'єкт найбільшого занепокоєння поміж чотирьох альтернатив, а у другому – йдеться про безпосереднє вимірювання вагомості впливу наслідків катастрофи за трибальною шкалою.

Зафіксована в таблиці 2 тенденція дістала пояснення в низці проведених автором досліджень у другій половині 1990-х років. На ментальний та фізичний стан здоров'я населення у період соціальної трансформації та перманентної соціально-економічної кризи значною мірою впливають не тільки і не стільки екологічні чинники, а й фізичні та психічні перенавантаження повсякденного життя, погане харчування та вади медичного обслуговування, тобто соціально зумовлені чинники [Стегній, 1996в]. Що ж до зменшення негативного впливу на природне довкілля місць проживання респондентів, то тут на перший план виходить проблема якісного стану водних ресурсів, особливо питної води, та повітряного басейну [Stegniy, 2002].

Таблиця 2

**Зміни уявлень населення щодо впливу наслідків
Чорнобильської катастрофи на екологічну ситуацію та стан здоров'я
(% до всіх опитаних)**

Якою мірою наслідки Чорнобильської катастрофи позначилися на сучасній екологічній ситуації у Вашому населеному пункті?	1995	1997	1998	1999	2000	2001
Значною мірою	59,1	49,8	55,8	53,1	41,1	39,0
Незначною мірою	27,5	38,7	32,4	36,6	44,0	42,7
Майже не позначаються	6,8	6,0	6,2	6,2	9,8	10,2
Важко сказати	6,6	5,5	5,6	4,2	5,2	8,2
Якою мірою наслідки Чорнобильської катастрофи позначилися на стані здоров'я мешканців Вашого населеного пункту?						
Значною мірою	61,8	50,8	57,2	54,7	42,9	41,4
Незначною мірою	26,3	40,5	30,9	34,8	40,3	40,3
Майже не позначаються	5,9	3,8	5,3	6,2	10,6	10,3
Важко сказати	6,0	5,0	6,6	4,3	6,2	8,1

Логічно припустити, що з плином часу у громадській думці дедалі менше виявлятиметься вагомість впливу наслідків Чорнобильської катастрофи як на екологічні умови проживання, так і на власне здоров'я опитуваних. Для перевірки цієї гіпотези скористаємось новітніми даними соціологічного моніторингу “Українське суспільство”, в якому визначається рівень страху перед наслідками Чорнобильської катастрофи, впливом радіаційного забруднення на природне довкілля за місцем постійного проживання учасників опитування та впливом наслідків цієї катастрофи на стан здоров'я респондентів.

Починаючи з 1992 року в моніторингу “Українське суспільство” ставили запитання: *“Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?”*. Серед 17 варіантів відповіді є також посилення на страх перед наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС. Упродовж усього періоду соціологічного спостереження показники такого роду страхів зменшилися майже втричі: з 46,5% 1992 року до 16,3% 2010-го. На окрему увагу заслуговує той факт, що до моменту остаточного закриття ЧАЕС рівень страху перед наслідками цієї катастрофи перевищував 40%, а впродовж наступних двох років після виведення з експлуатації станції скоротився до 30%.

Для визначення чинників забруднення довкілля за місцем проживання, які викликають суттєве занепокоєння, респондентам пропонували перелік із восьми варіантів. Варто зауважити, що в цьому опитувальнику безпосередньо не фігурувала Чорнобильська катастрофа, а вплив радіаційного забруднення згадувався поміж інших семи причин забруднення. До того ж учасники опитування мали змогу зазначити всі відповіді, що з ними згодні (табл. 3).

Таблиця 3

Чинники забруднення довкілля за місцем проживання, які викликають серйозне занепокоєння населення (% до тих, хто відповів)

<i>Які чинники забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?</i>	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47,3	34,7	34,3	33,1	32,3	31,4
Забруднення повітря транспортом	48,0	41,9	39,9	42,5	42,3	43,7
Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46,1	32,6	32,0	29,8	29,3	28,1
Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32,4	21,6	22,2	17,8	20,2	21,7
Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом	54,8	46,7	49,7	51,1	48,5	48,5
Радіаційне забруднення	35,7	28,5	23,7	26,2	22,0	19,9
Підвищений рівень шуму	16,7	13,2	16,2	16,1	17,7	15,8
Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40,4	28,6	28,9	29,1	36,1	38,0
Ніщо істотного занепокоєння не викликає	9,7	12,4	14,8	13,2	14,2	16,1

Як видно з наведених даних, упродовж останнього десятиліття найбільше занепокоєння мешканців України найчастіше викликають два аспекти забруднення природного довкілля за місцем проживання: захаращення побутовим сміттям території безпосереднього проживання та забруднення повітря транспортом. Якщо у першому випадку можна говорити про незадовільний санітарний стан як похідну неналежної роботи комунальних служб (насамперед у містах) та антиекологічної поведінки більшості самих респондентів (відоме гасло “Чисто не там, де прибирають, а там, де не сміять”), то у другому випадку маємо класичний приклад негативного антропогенного впливу на природне довкілля. Додаткову актуальність забруднення повітря транспортом викликає карколомне зростання кількості приватного автотранспорту, чимала частина якого не відповідає сучасним екологічним вимогам (не останньою чергою через поширення автомобільного “секонд-хенду” із західноєвропейських країн). Не варто також забувати і про неналежну якість низькооктанового бензину, яким заправляють більшість автомобілів на вітчизняних АЗС.

Із приводу впливу радіаційного забруднення респонденти в цілому демонструють помірковане занепокоєння. Таке ставлення до цього чинника забруднення навколишнього природного середовища характерне також і для учасників опитування, які проживають поблизу територій розміщення чинних чотирьох українських АЕС (Рівненської, Хмельницької, Південно-Української (м. Южноукраїнськ Миколаївської області), Запорізької та закритої Чорнобильської).

Для визначення рівня впливу наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я респондентів було використано трибальну вербальну шкалу, де кожна з альтернатив відповідала певному рівню впливу. Порівняно з формулюванням запитання в таблиці 2 тут зберігали три варіанти відповідей, але замість лаконічних вербальних оцінок пропонували більш розгорнуті, а відтак, і більш чутливі варіанти відповідей. При цьому мало місце зміщення акцентів у формулюванні запитання із впливу на здоров'я мешканців населеного пункту, де проживає респондент, на вплив наслідків катастрофи безпосередньо на здоров'я респондента.

За першого ознайомлення з даними таблиці 4 привертає увагу кілька тенденцій. Упродовж всього періоду моніторингу має місце скорочення частки тих, хто вважає наслідки Чорнобильської катастрофи основним екологічним чинником погіршення свого здоров'я. Натомість одночасно зростає кількість тих, хто дотримується протилежної думки, вважаючи другим порядком вплив цього чинника на власне здоров'я. Цілком імовірно, що мірою часового віддалення від самої події катастрофи зменшується її афективне (емоційне) сприйняття, що позначається на “міграції” першої групи респондентів до другої. Однак цей процес зовсім не пояснює наявності двох стрибкоподібних коливань, коли частка респондентів, які вказали на вагомість впливу Чорнобиля на своє здоров'я, відчутно скорочувалась (1999 та 2004 роки). Одночасно із цим заслуговує на увагу істотна кількість респондентів, які впродовж усього періоду моніторингу не змогли визначитися з відповіддю. В останньому випадку можна припустити брак знань щодо реального впливу Чорнобиля на людське здоров'я.

Таблиця 4

**Рівень впливу наслідків Чорнобиля на власне здоров'я респондентів
(% до тих, хто відповів)**

<i>Як Ви вважаєте, чи позначаються на стані Вашого здоров'я наслідки Чорнобильської катастрофи?</i>	1994	1998	1999	2002	2004	2010
Це основний екологічний чинник погіршення мого здоров'я	40,7	37,0	29,1	29,4	14,8	14,6
Це істотний чинник, але він вплинув на мого здоров'я не більше, ніж інші чинники забруднення довкілля	26,9	33,0	36,0	31,5	39,8	36,3
На стан мого здоров'я більшою мірою впливають інші екологічні чинники	9,6	10,7	12,3	11,0	16,5	21,9
Важко сказати	22,2	19,2	22,4	25,5	23,9	27,3

Аналіз демографічних груп виявив одну важливу закономірність: упродовж усього періоду соціологічного моніторингу в середньому половина респондентів віком від 30 до 50 років вважає, що саме наслідки Чорнобиля є основним екологічним чинником погіршення їхнього здоров'я. Цей результат підтверджує наявність “підводних каменів”, про які говорять виконавці міжнародного проекту “Чорнобильські покоління після 20 років”: порівняно з 1991 роком зменшення негативного впливу катастрофи на здоров'я сьогоденішніх підлітків поєднується зі зростанням його для дорослого населення (35–37 років), вікової групи, яка вже має власних дітей.

***Рівень суспільної підтримки
розвитку атомної енергетики***

Дані моніторингу “СОЦІС-Омнібус” свідчать, що у другій половині 1990-х років ставлення населення України до вітчизняної атомної енергетики було помірковано-позитивним.

Як видно з таблиці 5, кількість противників виробництва електроенергії на атомних станціях не перевищувала в той час чверті від загального числа опитаних. Це більше за частку прихильників розширення атомної енергетики, однак визначальним чинником громадської думки щодо “мирного атома” була позиція тих, хто ратував за збереження тогочасного статус-кво.

Привертає увагу той факт, що близько третини людей, які проживали у другій половині 1990-х років в областях, де розташовувалися атомні станції, що працюють, не змогли визначити свого ставлення щодо майбутнього виробництва електроенергії на українських АЕС. Крім того, серед жителів областей, де функціонували АЕС, противників використання ядерної енергії виявилось не більше, ніж в інших областях. Можна припустити, що у цьому випадку об'єкти атомної енергетики люди розглядали не тільки як об'єкти підвищеного ризику, а й місця працевлаштування і засобу енергозабезпечення населених пунктів.

**Ставлення населення до майбутнього атомної енергетики України
(% до всіх опитаних)**

<i>Як Ви вважаєте, виробництво електроенергії на атомних станціях країни слід:</i>	1995	1997	1998	1999	2000
Скоротити	23,1	26,8	25,0	21,7	22,2
Залишити на наявному рівні	42,3	42,0	39,0	43,1	39,2
Збільшити	16,9	12,5	12,1	11,5	16,1
Важко відповісти	17,8	18,7	23,9	23,8	22,6

Серед противників атомної енергетики виявилось більше жінок, а серед прихильників і “поміркованих” у ставленні до АЕС переважали чоловіки. Цілком імовірно, що висока техногенна небезпека цих об’єктів, поєднана у свідомості матерів із переживанням за безпеку власних дітей, і призводить до таких результатів. До цієї гіпотези схиляє та обставина, що серед жінок-противників атомної енергетики більшу питому вагу становили матері неповнолітніх дітей.

Як показав аналіз регіонів проживання респондентів, противників розвитку атомної енергетики серед мешканців областей “чорнобильського сліду” не більше (а навіть дещо менше), ніж серед населення інших регіонів країни. Можливо, тут спрацювала поінформованість респондентів про стан справ в енергетиці України, а звідси — побоювання залишитися без джерел енергопостачання. Саме з цієї причини впродовж другої половини 1990-х років частка прихильників та “поміркованих” щодо атомних електростанцій виявилася вищою у Києві, ніж в інших населених пунктах України. Поряд із цим серед прихильників та “поміркованих” менше за інші групи респондентів була представлена молодь до 30 років, люди старшого віку, а також з вищою та неповною вищою освітою.

Перевірити наведені соціально-демографічні характеристики як противників, так і прихильників розвитку атомної енергетики та простежити динаміку загальної підтримки або спротиву з приводу перспектив АЕС у нашій країні можна за даними моніторингу “Громадська думка в Україні”, проведеного 2009 року [Українське суспільство, 2009]. У цьому моніторингу з’ясовувалося ставлення респондентів до ядерної енергетики в Україні на підставі моделювання впливу двох чинників у різних темпоральних вимірах: Чорнобильської катастрофи (минула подія) та нинішньої фінансово-економічної кризи (сучасна подія).

Після чверті століття від дня тієї трагедії наші громадяни загалом помірковано ставляться до розвитку атомної енергетики в Україні. Зокрема, майже 41% погоджуються з тим, що ядерну енергетику в Україні треба розвивати або обмежити виробництво електроенергії чинними блоками наявних АЕС. Натомість за поступове закриття виступають 15%, а ще 18% підтримують зупинення і консервацію чинних блоків атомних електростанцій. Модифікація цього запитання за рахунок введення чинника ниніш-

ньої фінансово-економічної кризи (замість впливу Чорнобиля) фактично не змінила ставлення респондентів до атомної енергетики — коливання абсолютних відсотків залишаються статистично незначимими.

Під впливом досвіду Чорнобильської катастрофи ідею поступового чи негайного закриття вітчизняних атомних електростанцій знов-таки частіше підтримують жінки, а серед різних вікових груп старші за 55 років люди частіше за молодь до 30 років схиляються до поступового закриття українських АЕС. При цьому рівень освіти, тип поселення і регіон проживання на ставлення респондентів до ядерної енергетики істотно не впливають.

На окрему увагу заслуговує збільшення частки респондентів, які вважають помилковим закриття ЧАЕС: з 9,8% у 2001-му (одразу після зупинки реактора, що працював) до 13% у 2009 році. Логічно припустити, що цей результат є похідною від невиконання провідними індустріальними країнами своїх зобов'язань щодо допомоги з подолання наслідків катастрофи в обіцяному обсязі. На користь цієї гіпотези свідчить той факт, що 2001 року кожен п'ятий опитаний вважав за доцільне зачекати із закриттям ЧАЕС до виконання обіцянок Заходу, наданих тодішньому українському уряду.

З огляду на недостатню поінформованість населення на тлі нагальних соціально-економічних проблем увага українського суспільства до перспектив вітчизняної атомної енергетики виглядає відверто другорядною.

Додатковим підтвердженням в цілому низького рівня інформованості мешканців України щодо вітчизняної атомної енергетики є оцінка опитуваними своєї обізнаності з рівня безпеки чинних АЕС для людей та довкілля. Як свідчать отримані 2009 року дані, менш як 7% населення визнавали свій рівень обізнаності достатнім, більш як чверть — невеликим, тоді як решта фактично були необізнаними [Українське суспільство, 2009: с. 531]. На окрему увагу заслуговує той факт, що чверть опитуваних отримували інформацію про безпеку АЕС для людей і довкілля з чуток і розмов. Проте під впливом такого каналу комунікації, особливо за умов виникнення нештатних ситуацій на АЕС, існує висока ймовірність формування хибних уявлень і ставлення до об'єктів атомної енергетики.

З яких же джерел респонденти хотіли б отримувати якнайповнішу інформацію про безпеку АЕС та сховищ радіоактивних відходів? Для з'ясування цього в моніторингу “Громадська думка в Україні” пропонувалось шість джерел інформування, з яких учасники опитування мали змогу обрати не більш як три. Виявляється, найбільшу довіру мають спеціалісти-радіологи, другу і третю позиції поділяють екологічні організації та засоби масової інформації, а найменше респонденти довіряють державним контрольним органам та керівництву АЕС і сховищ радіоактивних відходів (табл. 6).

Трагічні наслідки цунамі для японської АЕС “Фукусіма-1” повернули увагу світових мас-медіа до проблеми безпечної експлуатації ядерних електростанцій і, згідно з моделлю А.Даунса, мали б вплинути відповідним чином на ставлення населення до атомної енергетики, зокрема підвищити рівень побоювань щодо використання “мирного атома”. Однак міжнародне соціологічне опитування, проведене у квітня 2011 року (після аварії на “Фу-

кусіма-1”) дослідницькими компаніями світової мережі Тейлор Нельсон Софрез (TNS) у 48 країнах, зафіксувало інший результат¹.

Таблиця 6

**Бажані джерела отримання найповнішої інформації
про безпеку АЕС та сховищ радіоактивних відходів**

Джерело інформування	% до тих, хто відповів
Від спеціалістів в галузі радіології	42,8
Від керівництва АЕС, сховищ радіоактивних відходів	13,9
Від державних органів контролю органів	21,3
Від екологічних організацій	38,8
Від міжнародних органів контролю	30,6
Від засобів масової інформації	36,3
Важко відповісти	10,3

За винятком німецьких респондентів, учасники опитування з інших великих індустріально розвинених країн в цілому помірковано налаштовані щодо подальшого використання ядерної енергетики. Переважна більшість опитаних мешканців Китаю, Франції, Чеської Республіки й понад половину росіян розглядають ядерну енергію як важливе джерело енергозабезпечення своїх країн. На протилежному боці опинились Німеччина, Італія та Австрія.

При цьому німецькі соціологи звернули увагу, що їхні співвітчизники у своєму ставленні до новітніх технологій відрізняються високим рівнем чутливості до ризику: 70% із них сприймають ці технології як джерело ризику, якого слід уникати, і лише 30% — можливо, корисні для себе. Як наслідок, лише чверть німецьких респондентів упевнені у безпечності вітчизняних АЕС, всупереч надзвичайно високому рівню їхнього технологічного оснащення і дотриманню технологічної дисципліни на таких об'єктах. Натомість жителі США та азійських країн, насамперед Китаю, Індії та В'єтнаму, демонструють значно вищий рівень лояльності до потенційних ризиків новітніх технологій. У таблиці 7 наведено результати щодо окремих країн-учасниць цього опитування.

Україна не брала участі в цьому соціологічному проекті, однак для порівняльного аналізу тенденцій громадської думки стосовно атомної енергетики після аварії на “Фукусіма-1” використаємо дані національного опитування компанії Research & Branding Group. Ставлення до перспектив розвитку атомної енергетики розподілило респондентів на дві майже однакові групи. Так, 40% згодні з тим, що майбутнє людства — за атомною енергетикою, а 38% висловили з цього приводу незгоду. Третина українських громадян вважають, що на сьогодні в нашій країні не слід припиняти розвиток

¹ 97% der Chinesen vertrauen ihren AKW, aber nur 25% der Deutschen. Sind wir ängstlicher oder kritischer? // Bild am SONNTAG. — 2011.— 8 Mai.

чинних атомних програм, тоді як протилежної opinii дотримуються 47%. При цьому майже чверть учасників опитування вважають вітчизняні АЕС загалом безпечними, тоді як дві третини з цим не погоджуються¹.

Таблиця 7

Ставлення світової громадської думки до атомної енергетики, 2011, %

Країни	Ядерна енергія — важливе джерело енергопостачання для моєї країни	Вітчизняні АЕС є аварійно стійкими
Китай	70	97
Франція	68	36
Чеська Республіка	61	52
Російська Федерація	52	50
Індія	49	26
США	46	34
Нідерланди	44	49
Канада	43	44
Швейцарія	37	39
Бразилія	32	41
Німеччина	27	25
Італія	23	23

Про сучасний стан атомної енергетики України дає змогу судити спеціальна доповідь громадської екологічної організації — Національного екологічного центру України; в доповіді наведено один красномовний факт: 12 з 15 ядерних блоків (або 80% від загальної потужності) в Україні мають бути закриті до 2020 року, оскільки вичерпали свій ресурс експлуатації. Для порівняння: Франція залишила лише 2 технологічно застарілі ядерні реактори з 13 чинних, ФРН — 6 із 25, Велика Британія — 8 із 32, а Італія закрила всі [Хмара, 2010]. Проектний ресурс найстаріших двох енергоблоків Рівненської АЕС (першої атомної електростанції в Україні) вичерпується у 2010–2011 роках, тому саме цю станцію обрано пілотною для реалізації заходів з підготовки реакторів до роботи у надпроектний термін.

Головні небезпеки зношених ядерних блоків (які прослужили понад 30 років) пов'язані зі зношеними трубопроводами та корпусом реактора, а також неналагодженою в процесі експлуатації електронікою. Аналогічні енергоблоки закривають по всій Європі, хоча виведення їх з експлуатації вимагає значних коштів — понад 1 млрд дол. Для порівняння, в Україні на закриття одного енергоблоку виділяють близько 40 млн дол. Останніми роками Національна атомна енергогенерувальна компанія “Енергоатом” перераховувала кошти в особливий фонд, звідки планувалося у майбутньому

¹ Опитування проведено в період з 20 до 31 березня 2011 року методом особистого інтерв'ю за квотною вибіркою, що репрезентує доросле населення країни за областю проживання, статтю і віком. Обсяг вибіркової сукупності становить 2075 осіб. Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7512/>. Дата доступу: 23.05.2011.

фінансувати витрати на закриття блоків. Однак перерахування здійснювали не кожного року, і різні уряди забирали кошти в бюджет на розв'язання інших поточних проблем, обіцяючи повернути їх за першої потреби.

Чинні тарифи на атомну електроенергію в Україні не покривають витрат на розв'язання проблеми радіоактивних відходів АЕС та на закриття цих об'єктів, а робота старих енергоблоків не приносить прибутку. Різниця вартості електроенергії компенсується з державного бюджету, залишаючи поза увагою соціальні програми для працівників цієї галузі енергетики, зокрема з будівництва житла. При цьому трудові конфлікти на АЕС мають особливу ризикогенність для довкілля та безпеки людей¹.

Українські чиновники убачають вихід у продовженні роботи старих енергоблоків, сподіваючись зекономити кошти, необхідні для виведення їх з експлуатації. Продовження експлуатації найстаріших в Україні двох реакторів Рівненської АЕС у надпроектний термін відповідає економічним розрахункам українських чиновників, але Асоціація європейських органів ядерного регулювання визнала, що довести до прийняттого рівня безпечність цих реакторів неможливо.

Розглядаючи перспективи підтримки громадською думкою розвитку атомної енергетики в Україні, неможливо оминати й питання про ставлення наших громадян до альтернативних “мирному атому” джерел електроенергії. В 1996 році менш як третина українських громадян (31%) вказували існування альтернативних атомній енергетиці джерел електроенергії. Поміж таких джерел визнавали достатньо ефективними насамперед гідроелектростанції, меншою мірою — вітряки та теплоенергетику [Стегній, 1996в]. У 2011 році вже переважна більшість наших громадян (61%) вважають найперспективнішими засобами отримання електроенергії для України відновлювані джерела (сонце, вітер, вода). При цьому 16% і далі визнають найперспективнішим джерелом енергопостачання вітчизняні АЕС, а 14% не змогли визначитися з відповіддю².

Можливий висновок про зростання сподівань населення України на заміну в найближчому майбутньому атомної енергетики новими джерелами енергії потребує певного застереження. Для більш об'єктивного тлумачення наведених даних слід врахувати можливий вплив на відповідь респондентів зміни формулювання запитання. Якщо в першому опитуванні фігурував жорсткий варіант вибору (наявні *альтернативи* атомній енергетиці), то у другому — більш м'який варіант (найбільш *перспективні* джерела енергопостачання).

¹ Один із прикладів соціогенних ризиків мав місце наприкінці 1990-х років, коли оперативний персонал українських АЕС на знак протесту проти затримки заробітної плати перейшов на жорсткий режим пікетування. Одразу після зміни робітники станцій відправлялися до наметових містечок, не використовуючи повноцінно установлений для відпочинку час. Не важко зрозуміти, що на таких особливо небезпечних виробництвах така ситуація створює додаткову загрозу (див.: День. — 1999. — 23 березня).

² Щодо опитування компанії Research & Branding Group див.: посилання 1 на попередній сторінці.

* * *

Підсумовуючи, можна сказати, що значна питома вага ядерної енергетики в загальному виробництві електроенергії, залежність України від експорту енергоносіїв, передусім для теплової енергетики, відсутність реальних альтернативних способів використання атомної енергії, не останньою чергою через брак інвестицій у розвиток якісно нових видів енергетики, все це призводить до того, що громадська думка вимушено схиляється до згоди з подальшою експлуатацією ядерних електростанцій в Україні, попри усвідомлення значного рівня ризику.

Багаторічне соціологічне спостереження фіксує перманентно незадовільний рівень обізнаності населення з питань безпеки ядерної енергетики, що дає змогу як противникам, так і прихильникам використання “мирного атома” маніпулювати громадською думкою на свою користь. За таких умов критично зростає необхідність в неупередженому експертному знанні для ухвалення виважених суспільно важливих рішень у галузі атомної енергетики. Експертному середовищу треба усвідомити свою відповідальність за формування масової екологічної свідомості, яка є однією з базових передумов здатності соціальної спільноти виступати в ролі не лише носія, а й виразника власних екологічних інтересів. Масова екологічна свідомість відіграє роль одного з важливих чинників соціальної взаємодії, бо відображає колективні оцінки, судження, норми поведінки й уявлення щодо шляхів розв’язання актуальних соціально-екологічних проблем, включно з перспективою атомної енергетики.

Джерела

Бевзенко Л. Феномен чорнобильських самоселів. Самоорганізаційна інтерпретація / Л. Бевзенко // Чорнобиль і соціум. — 2000. — Вип. 6. — С. 173–184.

Головаха Є. Постчорнобильська соціальна політика України і міжнародного співтовариства: оцінка ефективності і перспектива розвитку / Є. Головаха // Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986–1995 рр.). — Харків, 1996. — С. 386–398.

Головаха Е.И. Общественное мнение о современном состоянии и перспективе развития атомной энергетики / Е.И. Головаха, Н.В. Панина, Н.Н. Чурилов // Социологические исследования. — 1991. — № 8. — С. 51–55.

Костенко Н. Мас-медіа у формуванні екологічної культури українського суспільства / Н. Костенко // Чорнобиль і соціум. — 1997. — Вип. 3. — С. 29–45.

Макеєв С. Особливості праці ліквідаторів та їхні перші реакції на власний статус / Макеєв С. // Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986–1995 рр.). — Харків, 1996. — С. 290–307.

Маскалевич І. Фукусіма: уроки економії (економіки) / І. Маскалевич // Дзеркало тижня. — 2011. — 22 квіт.

Панина Н.В. Легенда о радиобобии / Н.В. Панина // Философская и социологическая мысль. — 1989. — № 1. — С. 51–59.

Паніна Н. Соціально-демографічні та особистісно-мотиваційні чинники психологічного стану ліквідаторів / Н. Паніна // Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986–1995 рр.). — Харків, 1996. — С. 318–329.

Саєнко Ю. Соціальне усвідомлення Чорнобиля / Ю. Саєнко // Чорнобиль і соціум. — 2006. — Вип. 12. — С. 113–132.

Соболева Н. Динаміка сприйняття наслідків Чорнобильської катастрофи масовою свідомістю / Н. Соболева, В. Тихонович, О. Злобіна, І. Мартинюк // Чорнобиль і соціум. — 1997. — Вип. 3. — С. 16–28.

Стегній О. Інформаційна політика в період техногенної катастрофи / О. Стегній // Ойкумена. — 1993. — № 2. — С. 7–12.

Стегній О. Комунікаційна система за екстремальних умов техногенного походження / О. Стегній // Політологічні читання. — 1995а. — № 3. — С. 22–36.

Стегній О. Чорнобильська катастрофа і становлення нового типу міжнародної гуманітарної допомоги / О. Стегній // Політичний портрет України : Бюлетень дослідно-навчального центру “Демократичні ініціативи”. — 1995б. — № 12. — С. 25–32.

Стегній О. Транснаціональні наслідки Чорнобильської катастрофи / Стегній О. // Соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи (результати соціологічних досліджень 1986–1995 рр.). — Харків, 1996а. — С. 368–378.

Стегній О. Екологічний чинник здоров'я міського населення України: досвід соціологічного дослідження / О. Стегній // Урбанізоване навколишнє середовище: охорона природи та здоров'я людини. — К., 1996б. — С. 240–242.

Стегній О. Ставлення населення України до атомної енергетики (1995–2001) / О. Стегній // Політичний портрет України. Бюлетень фонду “Демократичні ініціативи”. — 2001. — № 23. — С. 90–95.

Стегній А. Противоречивость информации как стрессогенный фактор массового сознания в экстремальных условиях (на примере аварии на Чернобыльской АЭС) / А. Стегний // Актуальные и прогнозируемые нарушения психического здоровья после ядерной катастрофы в Чернобыле : Междунар. конференция, 24–28 мая 1995 г. — К. : Ассоциация “Врачи Чернобыля”, 1995в. — С. 186–187.

Стегний А. Чернобыль и его наследие глазами общественного мнения / А. Стегний // Зеркало недели. — 1996в. — 20 апр.

Стегний А. Экология планеты: что волнует землян? / А. Стегний // Зеркало недели. — 1999. — 11 дек.

Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. — С. 529–531.

Хмара Д. Експлуатація ядерних енергоблоків у понадпроектний термін. Світова практика і особливості України [Електронний ресурс] / Д. Хмара. — 25.02.2011. — Режим доступу : http://atom.org.ua/wp-content/lifetime_extension_ukr.pdf.

Ходорівська Н. Методичне обґрунтування змін соціальної політики щодо потерпілих від Чорнобильської катастрофи / Н. Ходорівська // Чорнобиль і соціум. — 2004. — Вип. 10. — С. 178–194.

Человек в экстремальной производственной ситуации (опыт социологического исследования ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС) / отв. ред. Е.И. Голловаха — К. : Наук. думка, 1990.

Чепурко Г.І. Соціальна “чорнобильська” допомога: стан та зміни / Г.І. Чепурко // Чорнобиль і соціум. — 2007. — Вип. 13. — С. 227–247.

Bromet E.J. Children's well-being 11 years after the Chornobyl catastrophe / [E.J. Bromet, D. Goldgaber, G. Carlson, N. Panina, E. Golovakha, S.F. Gluzman, T. Gilbert, D. Gluzman, S. Lyubsky, J.E. Schwartz] // Archives of General Psychiatry. — 2000. — Vol. 57. — P. 563–571.

The Catastrophe of Chernobyl: World Society and Impacts on the Ukraine. — Zürich : Cultur Prospectiv Institut, 1996.

Churilov N. Evaluation der Schweizer Hilfsaktion des SKN in der Region Poleskoje / Churilov N., Golovacha J., Panina N., Meier-Dallach H.P. — Zürich : Cultur Prospectiv Institut, 1994. — S. 7–15.

Downs A. Up and Down with Ecology — the “issue-attention Cycle” / A. Downs // Public Interest. — 1972. — № 8. — P. 38–50.

Golovakha E. The Post-Chernobyl Social Policy of Ukraine and the World Community: Evaluation of Its Effectiveness and Development Perspectives / Golovakha E. // *Sociology in Ukraine. Selected Works Published During 90th* / E. Golovakha, N. Panina ; V. Vorona (eds.). — Kiev, 2000. — P. 439–458.

Litcher L. School and neuropsychological performance of evacuated children in Kyiv eleven years after the Chernobyl disaster / [L. Litcher, E.J. Bromet, G. Carlson, N. Squires, D. Goldgaber, N. Panina, E. Golovakha, S. Gluzman] // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. — 2000. — Vol. 41. — P. 291–299.

Meier-Dallach H.P. Tschernobyl. Einsichten und Erfahrungen einer Schweizer Hilfsaktion / [Meier-Dallach H.P., Golovakha E., Panina N., Churilov N., Stegnij A.] — Zürich : Cultur Prospectiv Institut, 1994.

Stegniy O. Conditions for Environmental Agreements in the Ukraine / O. Stegnyy ; Patrick ten Brink (ed.) // *Voluntary Environmental Agreements: Process, Practice and Future Use*. — London : Greenleaf Publishing, 2002. — P. 228–239.